

А К А Д Е М І Я Н А У К У Р С Р
ІНСТИТУТ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

425 с.
77947
7-52

ПОЛТАВСЬКА БИТВА

ТРУДИ НАУКОВОЇ СЕСІЇ
ІНСТИТУТУ ИСТОРИИ УКРАИНЫ,
ПРИСВЯЧЕНОЇ 230-ЛІТТЮ
ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

(1709—1939)

За редакцією
С. М. Белоусова і О. П. Оглобліна

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інституту
Історії України
Академії Наук
УРСР

ЗИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КІЇВ—1940

РОЛЬ ПЕТРА I В ПІДГОТОВЦІ ПОЛТАВСЬКОЇ ПЕРЕМОГИ

Н. Д. Полонська-Василенко

Київ

Північна війна є одною з найвидатніших подій світової історії.

Вона висунула Російську державу в ряд наймогутніших держав Європи. Повернення вільного виходу до Балтійського моря, захопленого Швецією на початку XVII століття, було питанням майбутнього всієї Російської держави. Відрізана від моря Росія не могла мати безпосередніх зносин з Західною Європою, хоча виробляла багато товарів, на які був величезний попит в Європі. В той же час Швеція володіла морським узбережжям, не володіючи країнами, які лежали за ними. «Указывают,—каже Карл Маркс,— что ни одна великая нация никогда не существовала и не могла существовать в таком удаленном от морей положении, в каком первоначально находилось государство Петра Великого»¹⁾.

Подолати цю перешкоду і дістати вихід до моря — цього настрильво вимагали інтереси економічного розвитку Росії як держави поміщиків і купців. «Петр Великий, — говорить товариш Сталін, — сделал много для возышения класса помещиков и развития нарождавшегося купеческого класса. Петр сделал очень много для создания и укрепления национального государства помещиков и торговцев»²⁾.

Великою заслugoю Петра як державного діяча є те, що він зрозумів, яке значення для Росії мав вихід до моря і головною метою своєї дільності поставив боротьбу за морські шляхи. «России нужна вода» — эти слова, с которыми он с упреком обратился к князю Кантемиру, явились девизом всей его жизни»³⁾.

Північна війна тривала 21 рік і заповнила собою велику частину царювання Петра I. Важливі реформи, великі зміни в економічному і політичному становищі Росії були викликані безпосередньо цією війною або якнайтісніше зв'язані з нею: «С точки зрения как ее целей, так и результатов и продолжительности, — говоритъ

¹⁾ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

²⁾ Ленин и Столин, Сборник произведений к изучению истории ВКП(б), т. III, 1937, с. 523.

³⁾ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

Карл Маркс, — ми справедливо можем назвати її головнішою війною Петра Великого»¹⁾.

Товариш Сталін відзначив, яке важливе значення мала Північна війна для економічного розвитку країни: «Когда Петр Великий, имея дело с более развитыми странами на Западе, лихорадочно строил заводы и фабрики для снабжения армии и усиления обороны страны, то это была своеобразная попытка выскочить из рамок отсталости»²⁾.

Відтоді минуло 230 років. Настав час об'єктивно, на основі вивчення фактів висвітлити роль Петра I в підготовці Полтавської перемоги як одного з найважливіших факторів, що сприяли зміні становища Росії.

Північна війна почалась великою невдачею для Росії. Петро почав війну в союзі з Августом II, курфюрстом саксонським і королем польським, і з королем датським (спочатку Христіаном V, а потім Фрідріхом IV). Карл XII примусив Данію до миру раніше, ніж виступила Росія, і надзвичайно швидко перекинув військо до Нарви. 19 листопада³⁾ 1700 року під Нарвою була розгромлена російська армія. Погано навченні, погано озброєні солдати були зраджені іноземними офіцерами, які з головнокомандуючим на чолі здалися у полон. 40-тисячна російська армія капітулювала перед 8-тисячною шведською. Карл XII вважав, що Росія як противник більше не існує. Він відмовився від продовження війни з Росією і пішов у Польщу, де в 1701 році розгромив армію Августа. Ці перемоги над союзниками створили Карлу XII славу непереможного полководця і героя. Його прославляли в Європі в прозі і в віршах. Перемогу його над Росією розглядали як торжество цивілізації над варварством. Знаменитий філософ Лейбніц висловлював побажання, щоб Карл XII в інтересах культури заволодів усією Росією до Амура⁴⁾.

В такому становищі були противники на початку війни, яка мала вирішити долю двох найкрупніших держав північно-східної Європи. В ній стикнулись не тільки дві могутні держави, а й два найвидатніші полководці, глибоко відмінні своїми методами, тактикою, стратегією і поставленими перед собою цілями.

За Швецією стояло близькуче минуле, легендарні походи давніх вікінгів, панування над усією північчю Європи, видатна роль короля Густава-Адольфа в тридцятілтній війні, яка висунула Швецію в ряд головних держав Європи. Молодий Карл XII успадкував з шведським престолом прекрасну армію з видатними генералами, добре налагоджений державний апарат. Від шумних легковажних забав він одразу, 18-літнім юнаком, перейшов до Північної війни, шукаючи в ній геройських подвигів, слави і ве дбаючи про управління державою.

¹⁾ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

²⁾ Ленин и Сталін, Сборник произведений к изучению истории ВКП(б), т. III, 1937, с. 315.

³⁾ Дати скрізь подані за старим стилем.

⁴⁾ А. Бриннер, Иллюстрированная история Петра Великого, т. II, с. 38.

В іншому становищі була Росія. Вона щойно виходила з тяжких потрясінь XVII століття, які затримали її розвиток. Відсталі економічно, зруйнована безперервними війнами, відрізана від морів, пригнічена сваволею бояр і воєвод, Росія більше тяжила до Азії, ніж до Європи. Одержавши за Столбовським миром в 1617 році Ям, Копор'є, Івангород, Орешек, Густав-Адольф сказав у своїй промові перед сеймом: «Тепер росіянин відокремлені від нас озерами, ріками і болотами, через які ім не дуже легко буде проникнути».

Петро розумів, як важливо пробитись до моря через ці «ріки і болота», розумів важливість реформ. Не забавами, як у його противника Карла, була заповнена молодість Петра, а усердною учбою, тяжкою роботою, в яких кувалась залізна воля, уміння перемагати перешкоди і не занепадати духом при невдачах.

«Нарва, — говорять Маркс і Енгельс, — была первой большой неудачей подымавшейся нации, умевшей даже поражения пре-вращать в орудия победы»¹⁾.

Ні Карл XII, ні Європа не урахували сил великого народу, яку Петро спрямував на боротьбу з ворогами, не урахували і характеру Петра. Петро наче виріс після нарвської поразки і виявив надзвичайну наполегливість у бажанні якнайскорше загладити не-вдачі. Ця наполегливість у боротьбі видна в словах його листа до Б. Шереметєва: треба готуватись до продовження війни, «понеже неліпеть єсть при несчастыи всего лишаться»²⁾.

З самої нарвської поразки ми бачимо невпинну напружену діяльність Петра, який намагався охопити все і своюю могутньою волею примусити всіх служити для досягнення поставленої ним мети — перемоги над ворогом. В боротьбі за перемогу Петро розгорнув свої виняткові таланти організатора і полководця.

Перше, що зробив Петро для забезпечення успіху в дальшій боротьбі, була спроба знайти союзника. З трьох союзників після виходу Данії лишилося тільки два — Росія і Саксонія (Август брав участь у союзі не як король Польщі, а як курфюрст саксонський). Петро пробував укласти союз і з Польщею, але вона виставила неприйнятні умови: повернення Києва або принаймні Трахтемирова, Трипілля і Черкас. Петро не згодився на це.

Петро укладає новий договір з Августом, зобов'язується виплачувати йому щороку по 100 тисяч карбованців на продовження війни і прислати допоміжну армію: в березні 1701 року генерал Репнін привів до Августа 20 тисяч російських солдат. Мета цього нового договору і вирядження російських військ у Саксонію була — від-тяті Карла XII від Росії і продовжити його боротьбу з Августом.

Спроби укласти союзи з іншими державами зазнали невдачі. «Главный министр граф Кауниц и говорить со мною не хочет...

¹⁾ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. X, с. 227.

²⁾ С. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III, с. 1252; Н. Устрялов, История царствования Петра Великого, т. IV, ч. II, СПБ 1863, с. 12.

Непременно нужна хотя малая виктория... Тepер войскам нашим и воинскому управлению только смеются», — писав Петру князь П. Голіцин, російський посол у Відні. Таке ж холодне і вороже ставлення зустрів наш посол в Гаазі — А. Матвеев¹).

Для Петра стало ясно, що вести боротьбу доведеться без союзників.

Головна енергія Петра була спрямована на підготовку війська, і в цій галузі він виявив надзвичайні організаторські таланти. Армія, одержана в спадщину від старої Русі, була надзвичайно тяжким, неповоротким знаряддям війни. Головну масу військ становили війська помісні, які мали всі негативні риси ополченських військ. Доповненням до них були «даточні» війська, які збирались уже на основі ратної повинності. І ті, і другі не задовольняли потреб держави, і в середині XVII століття з'явились «полки іноземного строя» — гусарські, драгунські і рейтарські під начальством іноземців, переважно англійців і німців. Під Нарвою брали участь, крім того, «потешные» полки Петра — Преображенський і Семенівський лейб-гвардії полки, а також нашвидку сформований корпус генерала Гордона.

Після Нарви Петро спішно проводить реформу армії і закладає основу постійної регулярної армії. Справа ця була дуже складна, тим більше, що проходила вона в воєнній обстановці, відповідно до вимог моменту. Головним питанням, природно, була організація кадрів, організація військ.

Петро вперше ввів у Росії рекрутські набори, за якими все населення мусило виставляти певне число рекрутів. Перший набір був уже в 1691 році, але самий термін — рекрутський набір — з'явився пізніше, з 1705 року. Відмінною рисою рекрутської повинності було те, що вона була всестанова і рекрут виконував службу до смерті. Віддалені від театру війни області замість виставлення рекрутів виплачували грошовий податок²).

Війна поглинала силу людей, і рекрутські набори мало не щороку «перебирали людішкі»³). Крім загальних наборів, Петро оголосив спеціальні: так, в 1703 році записують у солдати всіх вільновідпущених людей і кабальних, хазяїн яких померли; в 1704 році — колишніх московських стрільців⁴).

Сама техніка наборів при відсутності точної статистики, при недосконалості місцевої адміністрації являла великі труднощі. В

¹⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, сс. 1305, 1314—1315; Устрилов, цит. твір, т. IV, ч. II, с. 207.

²⁾ Г. Ліер, Обзор войн России от Петра Великого, ч. I, изд. 2, с. 32.

³⁾ В 1705—1706 роках було три набори і, крім того, особливий набір з поганських (Карцов, Военно-исторический обзор Северной войны, СПБ 1851, с. 68, прим.). В 1707 році був новий набір — по одному рекруті з тисячі людей. В 1708 році був оголошений знову набір, — в липні в самий тільки Смоленськ було приставлено 7,5 тисяч чоловіка (Юнаков, Северная война. Труды Русского военно-исторического общества, т. II, 1909, с. 42).

⁴⁾ Карцов, Военно-исторический обзор Северной войны, с. 68.

цій справі на діяльність Петру прийшли приватні особи, «прибульщики і доносителі», які, разом з тим, вказували нові статті доходу держави. Так, в 1707 році дворянин м. Брянська Безобразов указав, що «в уезде умножилось число подъячих, дьяков и церковников», яких можна було б завербувати на службу. Петро наказав розслідувати справу і, очевидно, наслідком цього був наказ 1707 року про мобілізацію зайвих «подъячих і церковников» в драгуни. Другий «прибульщик», кріпосний князя Трубецького, одержав за свою вказівку 500 карбованців⁵).

Реформа Петра зустріла опозицію серед частини дворянства, від якого цар вимагав поголовної і довічної служби. В ряді листів до царевича Олексія Петро наказував звернути особливу увагу на мобілізацію «недорослів», навчання їх воєнної справи і формування з них полків. За тими, що ухиляються, він наказував посылати на дійних солдат, а в тих, що чинитимуть опір, відбирати вотчини. В Москві йшло спішне навчання «недорослів», країн з яких призначали в полки офіцерами, а нездатних і тих, що не хотіли вчитись, — рядовими. Так були сформовані драгунські полки з «недорослів» в 1704 році²).

Небажання служити, особливо рядовими, було в дворян таке велике, що вони калічили себе, постригались у монахи і т. д. Ale Петро й тут розшукував їх і заборонив постригати в монахи до 60 років³).

Одним з найгостріших питань при реформуванні армії було питання командного складу. Традиції минулих часів не задовольняли Петра: більшість командирів у XVII столітті були іноземці. Досвід Нарви показав, як мало можна покладатись на них; майже весь склад генералів і офіцерів опинився в полоні, та це й не було великою втратою для російської армії: офіцери іноземці не розуміли російської мови, з військового погляду являли собою здебільшого набірід, солдати ненавиділи їх і під Нарвою почали бити⁴.

Петро прагнув створити кадри російських офіцерів з російського дворянства. Ale через малу підготовленість нових командирів доводилось запрошувати багато іноземців зза кордону. В таких випадках Петро доручав послам запрошувати людей з великим розбором. Протягом усієї війни ми бачимо на найвідповідальніших посадах російських командирів і тільки на другорядних — іноземців⁵.

За прикладом західноєвропейських армій, російська армія складалася з піхотних і кавалерійських полків, при чому кавалерія була

¹⁾ Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1444; Записки Желябужского, 1851, с. 24.

²⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, с. 7—8; Желябужский, цит. твір, с. 212—214.

³⁾ Карцов, цит. твір, с. 68, прим.

⁴⁾ Фокеродт, Россия при Петре. Чтения Московского общества истории и древностей, 1874, кн. II, с. 43.

⁵⁾ Головнокомандуючими іноземці були тільки на початку війни — під Нарвою герцог Краа, що здався в полон, і в 1705—1706 роках — шотландець Огільви, якого Петро поспішив позбутись.

представлена тільки драгунськими полками, тобто важкою кавалерією, яка сполучала в собі кінноту і піхоту. Великою незручністю було те, що піхота і кіннота були розрізнені і підлягали різному командуванню. Артилерія, як і в Західній Європі, не становила особливого роду війська, а входила в інші частини. Спочатку гармати возили на обивательських підводах з погоничами від населення, і тільки в 1706 році Петро ввів спеціальний набір в 6000 чоловіка для артилерії. Це було важливим новаторством, яке було прийняте в західноєвропейських арміях лише з кінця XVIII століття¹).

Навчання нових рекрутів провадилося у різних пунктах Росії виділеними з старих полків офіцерами і солдатами, але душою навчання був сам Петро: він улаштовував щорічні огляди, щедро нагороджував встигаючих і карав недбалих²). Потреба в солдатах була така велика, що часто на фронт доводилось посыпати цілком ненавчених людей.

В результаті напруження всіх сил країни, Росія виставила в 1706 році 90-тисячну армію, а в 1708 — 1709 уже 135-тисячну. Правда, ця армія своїми бойовими якостями ще поступалася перед прославленою армією Карла XII, але вона була сильна духом, спільним для всіх прагненням урятувати батьківщину від інтервентів і вірою в свого керівника — Петра. Характерний випадок стався в день Полтавського бою: частини, поставлені Петром у резерв, прошили його дозволити їм узяти участь у бою, бо вони «колики труды и тяготы несли, ожидая сего дня»³.

Мобілізувати армію навіть в сто тисяч чоловіка було ще недостатньо. Далеко трудніше було озброїти її для боротьби з прекрасно підготовленою армією Карла XII. Петро з винятковою енергією і усердям віддається цій справі. Під Нарвою Росія втратила всю артилерію, і Петро мобілізує все на утворення нової артилерії. За його указами Вініус, на якого була покладена ця справа, поспішає з Москви в Новгород, з Новгорода в Сибір⁴).

Спішно засновуються казенні заводи на Уралі. Даються позики приватним заводчикам⁵). Церковні дзвони переливаються на гармати⁶). В Москві під керівництвом полковника Леметр де Со виливаються мортири і гармати⁷).

Спішно будуються станки для гармат. На скаргу Вініуса, що бургомістри затримують видачу грошей на станки, Петро пише: «Если не будут за их удержкою станки готовы, то не только день-

¹⁾ Г. Леер, цит. твір, с. 32—34.

²⁾ Кардов, цит. твір, с. 68.

³⁾ Н. Юнаков, Северная война. Труды Русского военно-исторического общества, т. IV, с. 168.

⁴⁾ Н. Устрялов, цит. твір, т. IV, ч. II, сс. 19—20, 25, 188; С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1251.

⁵⁾ Н. Устрялов, там же, с. 25.

⁶⁾ Фокеродт, цит. праця, там же, 1874, кн. II, с. 44.

⁷⁾ Н. Юнаков, цит. твір, там же, т. II, с. 41.

тами, но и головами платить будуть»¹). В результаті напруженій роботи вже на листопад 1701 року Росія мала артилерію в 300 гармат²). Треба сказати, що для умов того часу це була артилерія дуже солідна.

Організувавши постачання нових гармат, Петро не щадив уже артилерію: і при припинанні можливості залишення Пскова, і при евакуації Гродно він настоював, щоб війська не утруднювали себе перевезенням гармат, а не вагаючись кидати їх, попсувавши замки, або топили в ріці, а всі зусилля спрямовували на врятування людей³).

В справі озброєння Петро виявляв виняткову дбайливість і широку ініціативу і входив у розв'язання найдрібніших питань. Так, він вказує, по скільки патронів повинен мати солдат, вводить з власної ініціативи багнети — пригвинчувані штики на рушницях, пише про заміну старих шпаг у полку новими, про постачання солдатам списів і докладно вказує, з якого дерева робити держаки, які товщиною і т. д., пише про те, як робити списи, дає розпорядження про виготовлення заливок для списів, про заготовлення всього потрібного для війська — снарядів, пороху та ін.⁴).

Дуже цікавило Петра питання про «запальні ядра», і він просив англійського купця Стельса вислати їх у Петербург. З великим інтересом поставився він до винаходу Леметр де Со, який придумав прототип кулемета; Петро сам запропонував удосконалення до його, завдяки якому його можна було застосовувати для стрільби ядрами⁵). Зацікавив його і другий винахід того ж Леметра: спосіб запалювати склади на великій відстані; щоб ближче особисто ознайомитись з цим винаходом, Петро викликав Леметра з Москви в Чашники, де перебував у цей час, і взагалі виявив велике захоплення цією справою⁶.

Оснащення армії і флоту вимагало багато зализа не тільки для гармат, рушниць, а й для сокир, підків, удил та ін. Старі заводи з самого початку війни не могли задовільнити нових вироєлих

¹⁾ М. Богословский, Петр Великий и его реформа, М. 1920, с. 56.

²⁾ Н. Устрялов, там же, т. IV, ч. II, с. 211. В той час артилерія з 300 гармат вважалася дуже великою: у шведів у битві під Клішовим і при Фраутадті артилерія зовсім участі не брала (А. Стилле, Карл XII как стратег и тактик, СПБ 1912, с. 108).

³⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, сс. 1409—1410.

⁴⁾ Сборник Русского исторического общества, т. XXV, сс. 18—19, 38; Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 100, 183, 255, 305; т. VII, сс. 7—8, 115, 131, 162, 201; И. Быков, Письма Петра Великого, с. 17.

⁵⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, с. 335; т. VI, сс. 27, 196. — Петро писав Меншикову: «Опыт присланый француз мне казал, который в крепости стволов есть изрядный. Однакож от оных немногой прибыли чают, понеже оные немнога больше мушкетной пульки имеют; но оною инвенцией возможно сделать трехфунтовые пушки и вместо одного ящика три пушки употреблять возможно, которые три лучше сих 14 стволов» (Там же, сс. 569—570; Сборник Русского исторического общества, т. XXXIX, сс. 464—465).

⁶⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, сс. 34, 65, 71—72, 74.

потреб. Почалось будівництво нових заводів на кошти казни і приватних осіб, звичайно також при допомозі держави¹⁾.

Другим складним питанням, зв'язаним з реорганізацією армії, було обмундирування її. Раніш усі приходили на службу в власному одягу; тепер держава повинна була одягти багатотисячну масу людей в однакові мундири. Потрібне було сукно; місцевого виробництва не було, зза кордону виписувати було і дорого, і трудно, бо сусіди, боячись викликати гнів Карла, не наважувались продавати його. Доводилось починати справу з самого початку — виписувати з Саксонії овець, будувати фабрики. Казна давала великі позики приватним особам, які бралися за справу; Докучаєв, наприклад, одержав 30 тисяч крб. позики на три роки. І тут, хоч справа була доручена Меншікову, Петро неухильно стежив за нею і входив у всі деталі. «Сукна делають, и умножается сие дело изрядно» — писав він Меншікову²⁾.

В справу обмундирування Петро вносив властиву йому ощадливість. Так, він пише царевичу Олексію відносно обмундирування покликаних на службу дворян, що мундири треба робити «половина на их счет, половина на казенный», і додає: «мундир делайте не богатый, понеже жалованье малое». Наказуючи Ромодановському вислати в полки нові кафтани, він указує: прислати їх без гудзиків, «для того, что пуговицы положены будут здесь старые, петли же следует прометать»³⁾.

Найскладнішою справою була, звичайно, правильна організація харчування армії. Завдання це було не тільки складне, а й нове для держави, бо до Петра армія головним чином харчувалася сама, і тому в державі не було ніякого апарату для постачання її. Довелося створювати такий апарат заново. З'явились нові посади — генерал-комісари, генерал-провіантмейстери з їх штатами⁴⁾. Але і в цій справі душою і безпосереднім керівником усього був сам Петро. І тут він особливо яскраво розгорнув свій організаційний хист.

Для харчування армії Петро влаштовує запасні магазини-склади, які утворили цілу сіть, бо армія була розкидана на величезному просторі. Особливо складне було завдання при швидких пересуваннях армії, коли магазини згортались, перевозились в інший пункт і там розгортались, — так було весь час при відступі армії в 1706 році.

Коли шведи відрізали російську армію в Гродно від сполучення з Смоленськом, Петро спішно організував продовольчі бази в Бресті і Слуцьку⁵⁾.

В 1707 році продовольчі бази були в Смоленську, Пскові, Вітебську, Орші; в них зосереджувалось харчування на кілька тисяч

¹⁾ Н. Любомиров, Очерки по истории металлургической и металлообрабатывающей промышленности в России, 1937, с. 46.

²⁾ Карцов, цит. твір, с. 71.

³⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, сс. 74, 118.

⁴⁾ Г. Ліер, Обзор, ч. I, с. 34.

⁵⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 78, 80, 81, 82.

чоловіка. При першій думці про просування армії на Україну Петро наказує організувати в Києві магазин і заготовити провіант на 70 тисяч чоловіка і фураж на 55 тисяч коней. При цьому він сам указував, звідки зібрати ці запаси. В 1708 році він вимагає подати «немедленно... ведомості, сколько ныне есть налицо в Полоцке провианта и фуража». Під час пересування армії він не забуває сказати, щоб худобу переганяли за армією в нові місця. Відправлючи корпус князя Репніна в Ліфляндію, Петро вказує, що доведеться йти «через пустые места» і нагадує взяти з собою провіант і фураж¹⁾.

Намагаючись налагодити харчування війська, Петро боровся з грабіжницькими способами постачання армії і з мародерством солдат, що було дуже поширене в військах XVIII століття. Так, під час перебування армії в Польщі, Петро наказує Шереметеву купувати в поляків хліб і крупу «для слави»²⁾; генералові Алларту наказує стежити, щоб «грабежу по дорогам и нигде ни у кого не было» під страхом смерті³⁾. Особливо строго стежив Петро, щоб солдати не грабували населення на Україні: 3 січня 1709 року був виданий указ, в якому заборонялось брати будьщо в населення «безденежно»; на початку січня війська, що ввійшли в м. Ромни, розграбували мирних жителів. Петро наказав повісити всіх офіцерів, винних у грабунку, і третього з винних солдат. Він наказав Меншікову стежити, щоб при пересуванні частин обози не йшли окремо, бо офіцерські денщики «великое чинят жителям разорение, а унять их некому». 11 квітня 1709 року Меншіков видав наказ: «Ежели кто сверх одного конского корма хоть курицу или что дешнее взять коснется, и те без всякою милосердия по указу его царского величества лишены будут чести и живота»⁴⁾.

В цьому питанні Петро виступав новатором у воєнній справі — він боровся з грабунками і мародерством в той час, коли армія Карла XII і інші армії Західної Європи жили тільки грабіжництвом.

Треба відзначити також організацію в військах медичної частини: крім лікарів при полках (лікар-майорів), були організовані госпіталі в тилу армії і аптеки⁵⁾.

В цьому умінні Петра організувати тил, постачання армії, комплектування її свіжими силами, була корінна різниця між двома воюючими полководцями — Карлом XII і Петром I. З мріями про геройські подвиги вів Карл XII в чужу, невідому йому країну своє величезне військо, не дбаючи про те, чим воно буде харчуватись і в що одягнеться. В цей час противник його намагався все перед-

¹⁾ Сборник военно-исторических материалов, в. I, сс. 214—216; Сборник Русского исторического общества, т. XI, с. 105; Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, сс. 5, 7, 26, 29, 36, 45.

²⁾ Сборник Русского исторического общества, т. XXV, сс. 19—20, 29.

³⁾ Труды РВИО, т. I, с. 137.

⁴⁾ Юнаков, Там же, т. IV, сс. 15, 40.

⁵⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 322—323.

бачити і не нехтував навіть такими дрібницями, як товщина державка списа або зайдій солдатський гудзик.

Петро пориває з традицією старих московських стратегів, які вважали, що Нарва — єдиний ключ до Балтійського узбережжя. Він іде новим шляхом — через Ладогу і Неву, забезпечивши себе операційною базою в Ладозі. Восени 1702 року Петро бере Нотебург — староруський Орешек і перейменовує його в Шлісельбург — «Ключ-місто». В цю назву він вкладає свою певність, що саме це місце буде ключем до Балтійського моря. Протягом 1703 — 1704 років були взяті великі опорні пункти в Інгрії, Ніеншанц, Ям, Копор'є, Юр'єв (Дерпт), Нарва. В 1703 році була заснована Петропавловська фортеця і при ній місто Санкт-Петербург. Заснуванню цього міста, яке було зроблене столицею держави, Петро надавав такого великого значення, що в найкритичніші моменти війни, згоджуючись на мир із Швецією, він готовий був повернути їй усі завоювання, крім Петербурга.

В цій оцінці ролі Петербурга для тодішньої Росії Петро був цілком правий і виявив надзвичайне чуття державного діяча. Карл Маркс, відзначаючи важливе значення набуття Петром Балтійських берегів, каже: «Здесь упускают из виду одно важное обстоятельство, этот tour de force (подвиг), с которым он перенес столицу империи из континентального центра к морской окраине, ту характерную смелость, с которой он воздвиг новую столицу на первом завоеванном им куске Балтийского побережья, почти на расстоянии одного пушечного выстрела от границы, умышленно дав таким образом своим владениям эксцентричный центр»¹⁾.

Так близькуче була закінчена операція в Інгрії. В ній Петро виявив свій хист стратега і тактика: кожний крок був задуманий грунтовно, виконання було точне, швидке, в діях не було нічого зайвого, все було передбачене і зважене заздалегідь. Мети було дійдено. Інгрія завойована і далі під час війни являла собою опорний пункт. Росія затвердилась на Балтійському морі.

Тим часом, Карл, «увязший в Польше», за висловом Петра, здобував там легкі успіхи. В лютому 1704 року йому вдалось добитися на Варшавському сеймі повалення Августа і в червні того ж року провести обрання частиною магнатів на польського короля воєводи познанського Станіслава Лещинського. Частина магнатів лишилась вірна Августові. Отже з'явiloся два королі.

Єдиним успіхом Петра в цьому році було укладення союзу з Польщею, яка лишилася вірною Августу (раніше у союзі Августа як курфюрста саксонського Польща участі не брала). За договором 19 серпня 1704 року, Росія брала на себе зобов'язання виставити 12 тисяч солдат, виплачувати щороку до закінчення війни по 200 тисяч крб., відступити Польщі Ливонію і повернути Білоцерківщину²⁾). Петро згодився на ці тяжкі умови, щоб перешкодити всій Польщі піти за Карлом XII.

¹⁾ К. Маркс, Секретная дипломатия XVIII в.

²⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1297—1298.

1705 рік був дуже тяжкий для Росії, і саме в цей час особливо виявилася сила волі Петра. Він рушив військо на порятунок Августа в Польщу, і армія, керована Шереметевим, була розбита при Гемауертгофі. Довідавшись про поразку, Петро писав Шереметеву: «Не извольте о бывшем несчастии печальным быти, но забывать и паче людей ободрять»³⁾ (риса, характерна для Петра — не занепадати духом при невдачах).

В кінці літа 1705 року російська армія розташувалась у Литві і зайняла Гродно — вузол шляхів на Варшаву, Ригу, Інгрію і Москву. Петро завбlodів Мітавою і Бауском, цим прикривши гродненську армію з боку Риги⁴⁾, і незабаром виїхав у Москву, доручивши головне командування зосередженими в Гродно російськими військами Августу.

В грудні 1705 року Карл XII несподівано рушив на Гродно. Петро одразу зрозумів небезпеку: Карл міг, з'єднавшися з військами, які були в Ліфляндії під начальством Левенгаугта і Реншільда, блокувати Гродно або відрізати його від Росії⁵⁾. Петро в листі до Меншікова з Москви писав: «Лучше здровое отступление, нежели отчаянное и безызвестное ожидание». Гармати радив він кинути в Неман, «ибо лучше о целости войска заботиться... нежели о сем малом убытке»⁶⁾. Петро правильно оцінив ситуацію: Карл швидкими маршами перешов Неман на північ від Гродно і, захопивши шляхи на Мінськ і Вільно, відрізав Гродно від Росії. В Гродно зосередилося коло 30 тисяч війська. Петро спішно виїхав з Москви, але вже не міг проїхати в Гродно і спинився в Смоленську. Тим часом король Август виїхав з Гродно, передавши командування фельдмаршалові Огільві і, користуючись своїми правами головнокомандуючого, вивів з собою самовільно чотири полки російських драгунів. Становище російської армії стало критичним. В Гродно було мало харчів і ще менше фуражу. Шведська кіннота роз'їздила навколо Гродно і не давала зможи підвозити продукти. Петро вжив заходів, щоб не дати Карлу з'єднатися з Левенгауптом, який стояв з військами в Ліфляндії. Гетьманові Мазепі Петро наказав іти з 15 тисячами козаків до Слуцька і, чинячи легкі напади на лівий фланг шведів, тримати відкритим шлях на Гродно; загонові козаків — зайняти Брест і налагодити постачання Гродно провіантром; по дорогах на Смоленськ і Полоцьк будувати засіки і копати рови⁷⁾.

Головна увага Петра, звичайно, була зосереджена на врятуванні армії, що попала в пастку; вся ситуація — міра небезпеки і способи порятунку — були ясніші Петру, ніж генералам, які сиділи в Гродно. Але, розуміючи необхідність якнайскорше вивести армію з Гродно, Петро виявляв надзвичайний такт відносно командуючих

¹⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1297—1298.

²⁾ Н. Юнаков, цит. праця, Труды, т. II с. 7.

³⁾ Г. Леер, Обзор, ч. I, с. 25.

⁴⁾ С. Соловьев, там же, кн. III, сс. 1409, 1410.

⁵⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 154—156.

армії — не нівелював їх волі своїм авторитетом. Ця риса була виявлено Петром ще при першій облозі Нарви: він виїхав в Новогород, передавши командування герцогові Кроа¹).

З того часу Петро виріс як полководець, але й під Гродно він не хотів тиснути на командуючих військами. Висловлюючи наполегливо свою думку Огільві, який не погоджувався з ним, Петро писав йому: «Я волі с вас не снимаю». Генералові князю Репніну він писав: «Я покладаю на ваше тамошнє разсуждение, ибо нам, так далеко будучим, невозможно указ давать, понеже пока спишемся, уже время у вас пройдет»²). З цього погляду повну противліність Петру являв Карл, який не любив допускати чужої волі і навіть радитися з генералами³.

Ставлення Петра до евакуації Гродно різко змінилось, коли він довідався про розгром військ Августа під Фрауштадтом. Саксонська армія майже вся здалась у полон, але російські війська — рештки відправлених в 1704 році 12 тисяч чоловік — бились хоробрі і були звірськи перебиті шведами. «Бедные изпомощные войска, — писав Петро Августу, — едва слыханным образом мало не все на заклание выданы»⁴).

Перебування російських військ у Гродно ставало безцільним, і Петро вимагав, щоб Огільві вивів їх: «Саксонцы хотя бы и пришли, — писав він Огільві, — то паки побегут». Лишаючись далеко від Гродно, Петро надзвичайно ясно уявляв собі всі деталі евакуації і в інструкціях Огільві і Репніну дав найточніший план виводу військ. Треба було заздалегідь навести міст через Неман і на початку кригоплаву перевезти війська, покидавши в ріку артилерію і все тяжке, знищити міст і швидкими переходами йти по західному берегу Немана до Бреста. «Только людей спасайте» — писав Петро.

Бачачи упертість Огільві, Петро наказує Репніну провести війська, а за непослух з Огільві «яко с изменником поступить»⁵).

План Петра був виконаний точно, і 22 березня вся армія без втрат була виведена з пастки; шведи протягом тижня не могли навести моста через повідь, а, перейшовши Неман, не могли порозталим болотам переслідувати російські війська, які відійшли далеко. Армія була врятована тільки завдяки передбачливості Петра і його умінню орієнтуватись у трудних обставинах.

¹⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1246.

²⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 19—20, 38—39. Огільві хотів захищатись у Гродно або йти на допомогу саксонській армії Августа.

³⁾ А. Стилле, Карл XII как стратег и тактик, с. 13—14.

⁴⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 238—244.—Доля цих солдат була справді трагічна: Август не забезпечив їх ні квартирами, ні харчами. У відповідь на вимогу Августа вислати ще військо, Петро писав йому 8—V 1706 року, що вони були «при сухом и то скудном хлебе... весьма бедственno и поносно... трактованы... и оттого более нежели до половины исчезли».

⁵⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, с. 113—123, 133—136, 158—162, 158—162.

18 серпня 1706 року в Альтранштадті Август уклав сепаратний мир з Карлом XII. Рятуючи своє саксонське курфюрство, він пожертвував польською короною, зрікся престолу, відмовився від союзу з Росією і видав Швеції російський допоміжний загін. В цій справі Август виявив виняткову двоedушність: уклавши мир з Карлом XII, він поїхав у Люблін, де був Меншіков, і випросив у нього 10 тис. крб. на продовження війни, пішов з ним до Каліша, попередивши таємно генерала Мардефельда про напад, що готовується на шведську армію. Але шведський генерал не повірив Августу і не надав значення його попередженню. 18 жовтня в бою під Калішем Август, втягнений у цей бій Меншіковим, старався затримати свої війська, щоб дати змогу шведам урятуватись. Всупереч коронованому зрадникові, Меншіков добув близкучу перемогу і поїхав святкувати її в Варшаву разом з Августом; в той же день Август посилає слізного листа Карлу XII, благаючи його простили йому мимовільну участь у цій перемозі. Але цим не закінчилось зрадництво Августа: він випросив у Меншікова полонеъих шведів, узятих під Калішем, щоб обмінати їх на російських полонених, і віддав їх усіх Карлу без обміну. В. Л. Долгорукому Август говорив, що договір з Карлом — тимчасовий, «для вида», і як тільки шведи очистять Саксонію, він поновить союз з Петром¹).

Перемога під Калішем мала величезне моральне значення — це була перша велика перемога над шведами. Вона похитнула віру в їх непереможність, піднесла дух російської армії і віддала у владу Росії Польщу. Ale значення її зменшувалось Альтранштадським договором: «Что делать теперь нашему войску, не знаю, понеже дело иначе повернулось» — писав Петро 4 листопада Меншікову. Треба було знайти союзників, але Петро ніде їх не знаходив. Єдине, чого він досяг, — це було поновлення, тільки завдяки його особистому впливові, договору з Польщею, підписаного 7 лютого 1707 року. Спроби Петра звести на польський престол (після зрешчення Августа) когось із своїх кандидатів не вдались²). Магнати вимагали величезних сум на продовження війни і повернення Білоруськівщини, зайнтої тоді Семеном Палієм. Грошей у російській казні не було, доводилось відкуповуватись великими підарунками магнатам. «Печали исполненный Петр» — писав про себе Петро, який взагалі не впадав у сум.

Фінансові засоби Росії були напружені, і нові набори викликали нездовolenня широких кіл населення. Починають вибухати народні повстання. Восени 1705 року спалахнуло повстання в Астрахані, на боротьбу з яким був виряджений Шереметев. Справа затяглась. Хвили повстання виявились ширші, ніж думали спочатку. Весною 1706 року Петро писав Шереметеву про м'яке ставлення до астраханців: «Всеконечно их милостию и прощением их вин обнадежи-

¹⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, сс. 1414, 1419—1421; Голиков, Деяния Петра Великого, т. II, с. 381.
²⁾ С. Соловьев, там же, с. 1428—1430.

вать и, взяв Астрахань, отнюдь... ничем не озлоблять... и всяко тишия, чтоб ласкою их привлечь»¹⁾.

Росія стояла перед тяжкою війною одна, без союзників, крім Польщі, яка коштувала дорого, але не подавала ніякої допомоги. Союз з нею потрібний був тільки для того, щоб перешкодити їй укласти союз з Швецією.

Петро вирішає укласти мир з Карлом XII і шукає посередників, але не знаходить їх ні в Голландії, ні в Англії, ні в Франції, ні в Відні²⁾, хоч пропонує за посередництво величезні премії. Карл XII згоджується на мир при умові відмовлення від усіх завоювань на Балтійському морі. Але на це Петро не погодився.

В Жовкові (Галичина), де Петро провів зиму 1706 — 1707 року, він разом з Шереметевим виробив дальший план війни: не приймати бою на території Польщі, бо тут не можна було розраховувати на співчуття людності і на продовольчу базу, а відступати в Росію, тягнучи за собою Карла, не даючи спокою його армії дрібними нападами і знищуючи харчі на його шляху³⁾.

Карл XII перебував у Саксонії. Він переживав апогей успіху. Імператор австрійський визнав його ставленника Станіслава Лещинського королем Польщі. Всі запобігали ласки Карла. Герцог Мальборо, переможець військ Людовіка XIV, заявляв, що вважав би за честь бути під прапором Карла. Найкруніші магнати Польщі переходили на бік Станіслава Лещинського. Карл, оточений улесливістю і поклонінням, не знає меж своїм мріям. Він заявляє, що йде на Москву повалити Петра, спираючись на незадоволення бояр царем, і поставити російським царем Якуба Собеського⁴⁾.

Восени 1707 року Карл виступив у похід з Саксонії на чолі прекрасно навченого і озброєного війська, яке складалося з 24,5 тисяч кінноти і 20 тисяч піхоти. Крім того, у Левенгаупта в Ліфляндії було 15 тисяч і у Лібекера в Фінляндії — 14 тисяч. Всього в військах Карла XII було 75 тисяч чоловік⁵⁾, не рахуючи корпусу Крассова в 8 тисяч, залишеного в Польщі Лещинському.

Весь той час, який Карл провів у Саксонії, Петро використав на проведення нових наборів, навчання солдат, укріплення міст. Були наново збудовані фортеці в Києві (на Печерську) і в інших пунктах України.

Невідомість того, куди вирушить Карл, примушувала розтягати російський фронт на величезному просторі. На початок воєнних дій російські сили складали: армія під командою Апраксіна в 50 ти-

сяч чоловіка, що стояла в Інгриї; 7-тисячний корпус Боура, розташований між Ригою і Пороцьком: головна армія під начальством Шереметева в 70 тисяч чоловіка і гарнізони під начальством князя Д. М. Голіцина в Києві, Чернігові, Ніжині та інших містах України коло 3 тисяч чоловіка; крім того, 5,5 тисяч чоловіка було у флоті на Балтійському морі. В це число не входили українські полки, які перебували під владою гетьмана Мазепи.

Таким чином російська армія була вдвое більша за шведську — без козаків у ній було коло 135 тисяч чоловіка. Але вона значно поступалася шведській у бойових якостях: в ній було ще багато ненавчених солдат, узятих прямо «від сохи»; серед солдат було багато калмиків, татар, башкирів, які не знали російської мови. Серед командирів було ще багато іноземців, найменших офіцерів, які охоче переходили до шведів. В армії було мало видатних полководців: на чолі її стояв фельдмаршал Шереметев, який не користувався належним авторитетом. Кращим полководцем був Меншіков, який командував кіннотою, але своїм небажанням коритись Шереметеву він вносив дезорганізацію і нерідко шкодив загальній справі. Проте окремі частини армії об'єднували Петро, який стежив за рухом кожної частини, за постачанням їм припасів і провіанті.

Армія Карла XII, чисельно менша ніж російська, була сильніша своїм воєнним досвідом і особистим складом командирів. Вона складалася з загартованих у боях солдат, які звикли до своїх командирів і були об'єднані вірою в воєнні таланти Карла XII.

Становище Петра утруднювалось тим, що не можна було передбачити, яким шляхом піде Карл на Москву: він міг піти на Новгород — Твер; цей шлях полегшував з'єднання з арміями Левенгаупта і Лібекера. Другий шлях, через Смоленськ, не віддаляючи від Левенгаупта, примушував витрачати сили на облогу Смоленська. Третій шлях ішов на Брянськ — Калугу по хлібородних місцях, але віддаляв від з'єднання з Левенгауптом. Нарешті, четвертий шлях вів на Україну і далі — через Білгород, Курськ і Тулу на Москву; він віддаляв від Левенгаупта, але проходив керес багаті, родючі землі України, під владою Мазепи, з яким Карл давно вже мав тамні зносини.

Петро мусив готовуватись до всякого маршруту шведської армії, тим більше, що звичайно Карл пересувався дуже швидко. На всьому протязі західної границі Росії і на Україні йде спішне будівництво, поновлюються і збільшуються укріплення, будується нові. Так, були укріплені Псков, Новгород, Смоленськ, Брянськ, Серпухов, Можайськ. Повідомляючи про виход Карла з Саксонії, Петро писав поручникові Преображенського полку Корчміну, який відав інженерними роботами, щоб швидше кінчали «земляне діло» в Москві, бо «шведи как дьяволы, верить им невозможно»¹⁾. В січні 1708 року Петро знову писав царевичеві Олексію про добудування Московської фортеці: «Где не сомкнута — сомкнуть, буде нѣ у-

¹⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, сс. 74, 76, 91, 92, 94, 188—190.

²⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1430, 1435; Письма и бумаги Петра Великого, т. IV, с. 354—355, 361, 386, 393, 411—423; т. VII, с. 13—18.

³⁾ Юнаков, цит. праця, Труды, т. II, с. 10.

⁴⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1445.—Кандидатом Карла XII на російський престол був той же Якуб Собеський, якого Петро хотів звести на польський престол.

⁵⁾ Там же.

¹⁾ И. Бычков, Письма Петра Великого, с. 18.

піоут совсем, хоті броствором и палисадами»; всім жителям Москви сказати, щоб «в нужный случай готовы были все и с людьми, как уже указ дан, под казнью»¹). Довідавшись про те, що прискорена робота по укріпленню Москви викликала в місті паніку, Петро заспокоював і писав: «что у вас крепят города, то можно разсудить, что лучше: осторожность или оплошность?».

Заняття Карлом Гродно викликало побоювання за Петербург у зв'язку з можливістю диверсії з Виборга, і Петро пише Брюсу, щоб укріпляти Петербург².

На всьому широкому просторі, по якому могла рушити армія Карла, Петро наказує рубати засіки по лісних дорогах, перекопувати шляхи ровами, ламати і палити мости. Основним пунктом прийнятого Петром плану було «оголоженіе» місцевості, по якій буде проходити шведська армія. Тому в ряді указів Петро приписує начальникам стежити, щоб населення при перших відомостях про рух шведів знищувало всі запаси, що можна — ховали б у земляні ями, чого сковати не можна — вивозили в ліси або знищували, всю худобу забирали з сіл. Ця вимога поширювалась на смугу землі шириною в 200 верст, яка простягалась від Пскова до України. Щоб не викликати паніки в селах, Петро наказував відкрити задалегідь цей план тільки окремим селянам. Війська, відступаючи, повинні були палити все, що не було знищено жителями³).

Тим часом становище тилу все гіршало. Війна затягалась і вимагала чимраз більше коштів і людей. Важким тягарем лягали на людність, особливо на селян, рекрутські набори і всякі податки. Оподатковане було все, що тільки можна було оподаткувати; з селян «драли три шкури», — каже товариш Сталін⁴).

Славоля адміністрації робила ще нестерпнішим тягар податків. Не встигло затихнути повстання в Астрахані, як восени 1707 року спалахнуло нове повстання башкирів, яке охопило все казанське і уфімське Заволжя⁵.

В жовтні 1707 року були одержані відомості про повстання на Дону, до чого спричинились розшуки селян-утікачів, що ховалися по донських містечках. Рух охопив широкий район, докотився до Тамбова і Воронежа, захопив Слобожанщину, перекинувся на Волгу, на Дніпро і Запоріжжя. На чолі повстання став Кіндрат Булавін, який об'єднав широкі маси козаків, селян, міської бідноти, зав'язав зносини з запорожцями, калмиками, кара-калпаками, татарами, башкирами та ін. Проти повсталих вислали великі загони військ. Доручаючи керівництво ними князю В. В. Долгорукову, Петро писав йому, щоб він ласкаво ставився до тих, хто повинився, і не

¹⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, с. 3.

²⁾ Там же, т. VII, с. 37.

³⁾ Там же, т. VII, с. 25, 26, 29, 31, 40—42, 61.

⁴⁾ Ленин и Сталін, Сборник произведений к изучению истории ВКП(б), т. III, с. 523.

⁵⁾ С. Соловьев, цит. праця, кн. III, с. 1446—1449.

обурював людей жорстокістю. Повстання набрало таких загрозливих розмірів, що Петро в травні 1708 року готовий був покинути шведський фронт і їхати особисто керувати боротьбою з Булавіним. Тільки після смерті Булавіна (7 липня 1708 р.) рух утратив гостроту, але ще довго тривала боротьба з окремими групами повстанців⁶).

Тим часом Карл ішов на Росію. Російська армія, систематично уникаючи генерального бою, відступала перед ним, перестрояючи фронт і закриваючи шляхи на Москву⁷). Прекрасно задумана Петром операція під Головчином 3 липня закінчилась невдачею: генерал кн. Репнін не витримав натиску шведів і Карл пройшов до Могильова на Дніпрі⁸). Російська армія стала в Горках, загородивши шлях на Смоленськ. Карл простояв місяць в Могильові, чекаючи прибуття Левенгаупта, який ішов від Риги і вів підкріплення — 16-тисячну армію, артилерію і величезний обоз. Але російська армія зробила неможливим дальнє перебування шведів у Могильові. Все навколо Могильова було знищено, армія Карла почала голодувати і 5 серпня виступила на південний схід, до Черикова на Сожі. Цей рух, очевидно, мав характер демонстрації з метою відтягти російські сили на Сож, є, дійшовши цього, Карл кинувся на північ. По дорозі, коло села Доброго, він зустрів російське військо і зазнав величезних втрат — коло 3 тисяч чоловіка. Правда, він просунувся далі, але Петро високо оцінив справу під Добром: «Я, как почал служить, — писав він Апраксину, — такого огня и порядочного действия от наших солдат не слыхал и не видал»⁹). Таким чином, сам Петро підкреслював моральне значення битви під Добром. За нею пішов ряд крупніших успіхів.

Дійшовши до с. Старіші, Карл переконався, що йому нікуди йти: шлях на Смоленськ був захищений російськими військами, які вдало зайнняли позиції на висотах за р. Городнею; навколо палали пожежі — крізь дим «кледве можна було бачити сонце». Простоявши нерухомо чотири дні, Карл 15 вересня відступив назад на Сож до Кричева, сподіваючись пройти на Москву, через Брянськ і Калугу¹⁰). Переїшовши Сож, він дійшов до Костеничів коло Мглина і спинився. Там одержав він повідомлення про повний розгром армії Левенгаупта. Петро перехопив Левенгаупта під с. Лісною і завдав йому 28 вересня поразки. Левенгаупт утратив 8 тисяч убитими, всю артилерію і обоз, у якому було 7 тисяч возів. Він по рожнем утік з табору, але коло Пропойська армія його була добита генералом Аллартом. З 16 тисяч чоловіка врятувалось тільки коло 6500¹¹). Перемога під Лісною мала величезне значення; вона

¹⁾ Письма и бумаги Петра Великого, т. VII, с. 132—134, 161—162, 164, 188—191, 213.

²⁾ «Концентричний відступ». Див. Н. Юнаков, цит. праця, Труды, т. II, с. 12—13.

³⁾ Н. Юнаков, там же, с. 17—18.

⁴⁾ С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1482.

⁵⁾ Юнаков, там же, т. II, с. 81; А. Стилле, цит. твір, с. 19—29.

⁶⁾ Н. Юнаков, там же, т. II, с. 85—110.

великою мірою вирішила кінець кампанії, і Петро згодом назвав її «матір'ю Полтавської баталії» і «матір'ю нашого добра»¹⁾.

Для Карла XII поразка під Лісною була справжньою катастрофою. В цю трудну хвилину він показав, наскільки гірше він орієнтувався при невдачах. Свого часу Петро сразу оцінив небезпеку становища російської армії при Гродно і надзвичайно просто врятував її, поставивши своїм завданням тільки порятунок армії. Карл XII не оцінив глибини катастрофи, рухаючись далі вглиб чужої країни без обозів, без боеприпасів, без зв'язку з основною базою, перетворюючи грізний похід у жалюгідну авантюру. З цього моменту для нього починається ряд невдач²⁾). Пройти на Брянськ — Калугу він не міг, бо російські війська зайняли Почеп. Зрозумівши його план, Петро наказав спішно укріпляти Брянськ. Іти назад у Польщу Карл не хотів, та й не міг, бо за ним лежала зруйнована країна. Спроба зайняття Стародуб також не вдалась — його встигли вже зайняти російські війська. Карл рушив до Новгород-Сіверського, але теж запізнився.

Тоді він вирішив рушити вглиб України. Для такого рішення в нього було багато підстав: він розраховував прогодувати війська в прославленій своїм багатством країні; дочекавшись підкріплення з Польщі від Станіслава Лещинського, а також одержавши допомогу від козаків — повіривши обіцянкам Мазепи, Карл мав рушити на Москву через Білгород, Курськ і Тулу. Нарешті, перебування на Україні полегшувало зносини з татарами і давало змогу увійти в зносини з районами, охопленими булавінським повстанням³⁾). Але в цих розрахунках Карл допустив надзвичайно грубу помилку: він не урахував патріотизму українського і російського народів. Для Петра була цілком ясна перевага перенесення театру війни з Польщі в Росію. Свідомо йдучи на руйнування своєї країни, він був певен, що народ стане на боротьбу з ворогом, коли цей ворог вступить на його землю. Цього не міг зрозуміти Карл XII, цей, за висловом Ключевського, «скандінавський бродяга», який відрівався від своєї батьківщини і 18 років водив свою армію по чужих землях. Він не розумів, що, перенісши театр воєнних дій на Україну, він тим самим перетворював війну за далекі балтійські береги в народну війну за рідну землю.

Трагічну роль відносно шведів відіграв Мазепа. Можливість об'єднання з ним і одержання підтримки багатотисячного українського війська, звичайно, займала чимале місце в планах Карла. Проте, Мазепа, не пориваючи зв'язку з Петром, вичікував, на чий стороні буде успіх. Поява шведів на Україні робила для нього неможливим вести далі подвійну політику, тим більше, що він шолія міг чекати, що Петро переконається в його зраді. 24 жовтня Ма-

зепа з двотисячним загоном з компанійських полків і купкою вищої старшини перейшов Десну і 28 жовтня був прийнятий Карлом⁴⁾.

Петро, довідавшись про зраду Мазепи, виявив велику проникливість і енергію. Він не сумнівався в справжніх почуттях українського народу і не думав, що він може бути солідарним з зрадником. Переконавшись у зраді Мазепи, Петро спішно вживає ряд заходів: він наказує Меншікову послати кінноту до Десни і не допускати переправи через неї Карла і Мазепи. В той же час він наказує Меншікову зайняти резиденцію гетьмана — Батурина. Після того, як пропозиція здатись була відкинута, Батурина був узятий і спалений. Це мало величезне значення: в Багурині були зосереджені значні запаси для шведів, 70 гармат і багата казна Мазепи. В Батурині перебував і вірний Мазепі гарнізон. Петро швидко проводить вибори нового гетьмана — стародубського полковника Івана Скоропадського. Обрання нового гетьмана юридично позбавляло Мазепу влади на Україні. До цього долукалась і моральна дискредитація Мазепи в формі церковного прокляття — «анафеми», проголошеної йому як зрадників на Україні і в Москві.

Петро старається притягти на свій бік людність України: він обіцяє нагороди всій старшині, яка приїдналась до Мазепи; всім тим, що повернулись від Мазепи протягом місяця, обіцяє простити їхні провини; всій Україні обіцяє звільнення від податків, накладених Мазепою, а також що російське військо не буде нічого брати безплатно²⁾). В російський табір потяглись сотні і тисячі українців з заявами про непричетність до справи Мазепи. Населення полків, де російські війська навіть не були, як от Прилуцького, Лубенського, Миргородського, полковники яких пішли з Мазепою, заявило про свою вірність. Те ж зробили міста Лохвиця, Прилуки³⁾). Ніде на всьому своєму шляху шведські війська не зустрічали такого однодушного опору, як на Україні: проти них організовувались партизанські загони, народ не хотів мати з ними справи, відмовляв у провіанті, палив фураж та ін. Не впливали на населення і «прелестные письма» Мазепи і Карла XII, в яких вони пропонували відокремитись від Речії, обвинувачували Петра за його новаторства і т. д.: листи ті масами приносили в російський табір⁴⁾). Таким чином український народ з самого початку виявив однодушно своє вороже ставлення до інтервентів.

1) С. Солов'єв, цит. твір, кн. III, сс. 1491—1495; Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. VI, СПБ. 1906, с. 626.—Є вказівки, що Десну перейшло 4—5 тисяч чоловік, але після того, як Мазепа відкрив їм, що веде їх до шведів, багато з них почали повернутись і до Карла прийшло тільки 2 тисячі. (Н. Юнаков, цит. праця, Труды РВІО, т. II, сс. 161, 154).

2) Бычков, Письма Петра Великого, с. 18—20. Н. Юнаков, цит. праця, Труды, т. IV, с. 15.

3) Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. VI, сс. 641—642. Ця стаття була вже здана до друку, коли в «Красном архіве» було надруковано кілька документів, які мають одностайнє вороже ставлення людності Котельви, Прилук, Лубен, Новгород-Сіверська до зрадника Мазепи («К истории событий на Украине в 1708 г.», «Красный архив», 1939, кн. 4 (95), сс. 158—161).

4) Д. Бутурлин, Военная история походом россиян, СПБ., 1821, т. I, с. 2, с. 237; Н. Юнаков, там же, Труды, т. IV, с. 12, прим.

1) Журнал Петра Великого, т. I, с. 169; А. Брикнер, История Петра Великого, т. II, с. 447.

2) А. Стилле, цит. твір, с. 31—34.

3) С. Солов'єв, цит. твір, кн. III, с. 1482.

Тим часом шведи рушили до Десни. Тут їм удалось спрятним маневром обдурити Гордона, що командував російською кіннотою, і благополучно переправитись через Десну коло Мезина¹). Але фортина тоді, коли він уже являв собою руйну. Становище шведської армії на Україні виявилося безвихідним: ні обіцяної допомоги від Мазепи, ні провіанту, ні бойових припасів у Батурина вони не знайшли. Вони просунулись далі і спинились у районі Ромни — Гадяч.

Петро пересунув свою армію з Глухова в Лебедин, відрізавши таким чином шлях на Білгород. Так провели зиму обидві армії, стоячи безпосередньо одна перед другою.

Бачачи явно вороже ставлення населення до шведів і Мазепи, до Петра почала повернутись і вища старшина: так, в кінці року повернулись миргородський полковник Апостол, компанійський полковник Галаган з 1000 компанійців, генеральний хоружий Сулима. Всіх їх Петро прийняв ласкаво²).

З січня 1709 року Карл XII почав пересуватись у напрямку на схід і північний схід, щоб пребитись на шлях до Москви. Петро пересунув війська з Лебединого в Охтирку. В той же час частина російської армії розташувалась у районі Миргорода, відгороджуючи шведів від Дніпра. Спроба шведів пройти до Білгорода була невдала: взявши Краснокутськ, вони повинні були через ранню повінь повернутись назад, не доходячи Богодухова, і зайняли район Будища—Опішня. Становище шведів ставало дедалі трудніше. Допомога ззовні не приходила. Фельдмаршал Реншільд і генерал-квартирмейстер Гілленкрок пробували переконати Карла повернутись у Польщу і з новими силами піти на Міску, але він відкинув цю пораду. Шукаючи виходу, Карл наказав узяти Полтаву³).

Полтава являла досить значне укріплення, розташоване на Муравському шляху в центральну Росію. Значення її збільшувалось тим, що, лишаючись у російських руках, вона була в тилу шведів, куди б вони не йшли — на Москву чи до Дніпра. Крім того, в Полтаві, за відомостями Мазепи, було багато всяких запасів, особливо одягу, якого потребували шведи. Взяти Полтаву, на думку Карла, було нетрудно, але тут в'ян помілився: гарнізон і населення Полтави показали приклад такої героїчної оборони, що взяти її ні штурмом, ні облогою не вдалось.

В цей період, підготовний до Полтавської битви, особливо цікава роль Петра: він виявляє велику передбачливість. У січні 1709 року він наказує гетьманові І. Скоропадському і Д. М. Голішину вивезти в Київ з Переяславою всі судна, які тільки рушить Дніпро, або знищити їх. Полки під начальством гетьмана Петро розта-

¹⁾ Д. Батурин, там же, т. I, ч. 2, с. 246; С. Соловьев, цит. твір, кн. III, с. 1524.

²⁾ Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. VI, сс. 728—729.

³⁾ А. Стилле, цит. твір, сс. 74—78, 80, 82.

шовує між Дніпром і Пслем⁴). Ураховуючи значення Полтави, він збільшує гарнізон фортеці до 4 тисяч⁵). Ще важливіші були заходи, вжиті ним для ізоляції шведів: в грудні 1708 р. Петро виряджає в Польщу фельдмаршал-лейтенанта Гольца з корпусом, який постійними нападами на шведські і польські війська не дає змоги Станіславу Лещинському і Крассову прийти на допомогу Карлу XII. Вчасно висланий загін російських військ зустрів у степу татарське посольство і не дав змоги татарам з'єднатися з шведами⁶).

Петро зумів також паралізувати допомогу шведам з боку Запоріжжя. На чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком запорожці перейшли на бік шведів. Після неодноразових спроб притягти запорожців на свій бік, Петро послав у Січ сильний загін під начальством полковника Яковлева. Втім, Петро ще мав надію дійти угоди з запорожцями і наказав вирядити туди людину, яка могла б не тільки «шпагою, но и ртом действовать». Проте запорожці відмовились від переговорів, і Січ була взята 14. V 1709 р.⁷).

Величезне значення мала вдало проведена Петром демонстрація морських сил в Азові. Вона так стурбувала Туреччину, що султан, не зважаючи на переговори з польськими і шведськими дипломатами, які втягали Туреччину у війну з Росією, підтвердив мирний договір з Росією: він дав зобов'язання за себе і своїх васалів, в тому числі й татарського хана, не підтримувати шведів⁸).

4 червня Петро повернувся до військ. Він був дуже незадоволений ходом справ без нього (він виїхав у лютому в Воронеж, де будувались судна). Шерemetev не зумів використати часткових успіхів: втративши багато людей при Рашиці і добувши перемогу над шведами, Шерemetev не встиг захопити шведів у Лохвиці, не зумів зняти Гадяча і т. д.⁹). Петро встановив зв'язок з полтавським гарнізоном і з'ясував, що там вичерпуються і снаряди, і порох, і харчі. Він вирішив дати шведам бій, щоб урятувати Полтаву.

Керівна роль Петра в Полтавській битві безперечна: він сам вибрав місце, за його вказівкою були збудовані редути і ретраншементи; він особисто керував боєм і особистою хоробрістю і гнучким маневруванням урятував війська від прориву шведів на лівому фланзі.

Полтавська перемога мала колосальне значення в історії Росії і України. Вона не тільки вирішила долю Північної війни, а й стала переломним моментом в історії Росії. З цього часу Росія висувається в ряд перших держав Європи. Оцінюючи значення Полтавської битви, Енгельс говорив, що Карл погубив Швецію,

¹⁾ Н. Юнаков, цит. твір, Труды РВИО, т. IV, с. 138.

²⁾ Юнаков, там же, т. IV, сс. 45—99.

³⁾ А. Стилле, цит. твір, сс. 81, 95—96.

⁴⁾ Н. Костомаров, Собрание сочинений, кн. VI, сс. 669—683; А. Стилле, цит. твір, сс. 82—84. — Стилле оцінював взяття Січі як катстрофи, рівну втраті Батурина.

⁵⁾ Н. Юнаков, там же, т. IV, с. 125.

⁶⁾ Н. Юнаков, там же, т. IV, сс. 68—71.

«сила и престиж которой пали именно вследствие того, что Карл XII сделал попытку проникнуть вглубь России; этим он погубил Швецию и показал всем неуязвимость России»¹). Вольтер казав, що Полтавська битва була єдиною битвою нового часу, яка сприяла не пригніченню, а щастю народів.

Підсумовуючи обставини, які передували Полтавській перемозі, треба сказати, що сучасники, які високо оцінювали роль Петра в цій перемозі, були праві. Його керуюча рука була видна скрізь — в організації армії, в її озброєнні, постачанні, харчуванні, в організації тилу, в керуванні воєнними діями, в створенні серед армії того настрою, який викликав загальне піднесення і певність у перемозі, в спрямованні дипломатичних зносин.

Високу оцінку діяльності Петра дав Енгельс: «Этот действительно великий человек, — писал він, — ...первый вполне оценил изумительно благоприятную для России ситуацию в Европе. Он ясно увидел, наметил и начал осуществлять основные линии русской политики как по отношению к Швеции, Турции, Персии, Польше... так и по отношению к Германии... Швецию он должен был сломить...»².

Поблизу Полтави на «Побиванці» височиться самотня скеля шведського граніту. Тут поховані 9 тисяч шведів, що полягли під Полтавою. Вона височиться як грізна пересторога всім інтервентам, які спробують переступити кордони нашої Великої Соціалістичної батьківщини.

¹⁾ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, с. 9.
²⁾ Там же, с. 12.